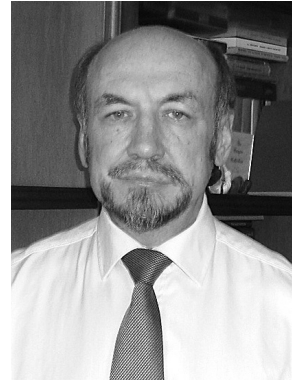

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА СУВЕРЕНІТЕТ ДЕРЖАВИ У СВІТЛІ КОМУНІКАТИВНОГО ПІДХОДУ ДО ПРАВА¹

А. ПОЛЯКОВ
*доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії
та історії держави і права
(Санкт-Петербурзький
державний університет, Росія)*

Зв'язок людської особистості, права та держави з поняттям суверенітету. Комунікативний підхід до права, ідеї якого я поділяю [1, 2], зумовлює не лише розуміння природи прав людини, а й характер відносин між правом і державою. Держава не створює право, однак існує завдяки праву й у певному сенсі виявляється «пов'язаною» правом. Із правом пов'язане й поняття суверенітету. Характер цього зв'язку в межах комунікативного праворозуміння намагатимемося виявити у подальшому викладі. Я захищатиму тезу, згідно з якою суверенітет, що розуміється як правове явище, являє собою правосуб'єктність, тобто праводієздатність суб'єкта права – його здатність самостійно реалізувати належні йому права й обов'язки. Будь-який суб'єкт права, що має праводієздатність, має й суверенітет. Вихідний засновок лібертаріанців щодо того, що людина має гідність і належить сама собі, має підстави, які розкриваються у межах комунікативного підходу. У цьому полягає й підстава для виявлення вихідних («природжених») і суверенних прав людини. Як людина має суверенітет остільки, оскільки вона має права та обов'язки й здатність самостійно їх реалізувати, так і держава має суверенітет остільки, оскільки має публічні права й може їх самостійно реалізувати. Суверенний суб'єкт є головною умовою існування права, зокрема й права міжнародного. Але поняття суверенної особистості передбачає визнання інших суверенних особистостей та взаємодію між ними. Отже, суверенітет як правове поняття передбачає визнання суверенітету іншого й комунікативну взаємодію між суверенами на основі взаємних прав та обов'язків. Природною й необхідною основою для повноцінної правової комунікації є визнання людини сувереном, тобто праводієздатною особою, що належить сама собі. Визнання права людини розпоряджатися собою є наріжним каменем для існування самого права й нормальної (правової) держави.

¹ Переклад з російської В. Смородинського.

© А. Поляков, 2016

Автономія та гетерономія у праві. Комунікативна теорія права підтримує уявлення про право (зокрема про права людини) як про «спільну справу». Витоки такого підходу можна знайти в Аристотеля, Цицерона та інших мислителів природно-правової орієнтації. Однак певні ідеї юснатуралізму можна (й потрібно) переінтерпретувати в комунікативному дусі. При цьому слід мати на увазі, що соціальну комунікацію аж ніяк не слід зводити до передачі інформації. Йдеться про інше. Будь-яка соціальна і, тим паче, правова комунікація являє собою особистісну, суб'єктну взаємодію (безпосередню або опосередковану текстами) й вимагає енергетичних витрат. Як і любов, право онтологічно ґрунтується не на зовнішньому насильстві, а на своєрідному потязі (що має, зокрема, аксіологічну складову). Таке тяжіння людей одне до одного, що існує у будь-якому нормальному суспільстві, може розглядатись як соціологічна закономірність. О. Яценко писав про це так: «У сфері соціальних явищ необхідно допустити існування певної первісної сили, що постійно впливає на утворення різних суспільних форм і встановлює зв'язки та об'єднання між окремими індивідами та їх сукупностями. Ця первісна сила з'єднання є необхідною умовою суспільного життя й постійно виявляється у людському світі, подібно до сили фізичного тяжіння, що незмінно діє в усіх матеріальних частинках та сприяє утворенню різноманітних видимих матеріальних форм. Цю силу потягу, тяжіння, що існує між психічними елементами, індивідами та створює різноманітність соціальних форм, можна назвати силою соціально-психічного тяжіння (“співжиттєвою природою”» [3, 176–177]. Таке тяжіння частково пояснюється тим, що людина існує не як замкнена на себе монада, а лише в єдності з іншими людьми. У цій єдності досягається завдання виживання людського роду. Інший – це не просто щось таке, що спостерігається у зовнішньому світі, а необхідна складова людської особистості, що заповнює й продовжує людську індивідуальність. Саме тому людина живе (у соціальному сенсі) остільки, оскільки живуть люди, що її оточують. Смерть близької людини означає для конкретного суб'єкта й смерть (відмирання) частини його власної особистості. Саме зацікавленість людини в навколишньому їй життєвому світі є передумовою існування як самого соціуму, так і права¹.

Це не означає, що право існує в афективній спільноті, в якій індивідів об'єднує взаємна симпатія [4]. Афективні спільноти засновані на взаємній довірі без будь-якої інституціоналізації або примусу, тоді як право не лише є інституціоналізованим, а й припускає певного виду примус [5, 47]. Не можна погодитися з висновком М. Ван Гаука про те, що наявність принаймні окремих загальних вірувань та цінностей (наприклад, визнання влади юридичних інститутів і державних діячів, прийняття спільної ідеології, релігії або цінностей прав людини) є необхідною умовою існування й функціонування усіх правових систем. У цьому сенсі будь-яка правова система може вважатися «спільністю віри» [5, 47–48]. Чим більше суспільство відхиляється від цієї парадигмальної настанови, тим менше у нього можливостей для повноцінної дії права.

¹ Підміна реального Іншого віртуальним симулякром (що має місце, наприклад, у різних формах інтернет-залежності) є на цей час однією із загроз для нормального й правового стану суспільства.

Із позиції комунікативного підходу право (на відміну від моралі¹) можливе лише як результат взаємодії й саме являє собою взаємодію. Це означає, що право є лише там, де хтось здійснює якісь дії, що визнаються іншими як дії необхідні й такі, що визначають, зі свого боку, поведінку інших людей². Наприклад, установлення заборони на вчинення будь-яких дій може розглядатись як право у тому випадку, якщо дотримання цієї заборони інтерпретується свідомістю адресатів як необхідна відповідь на нормативно-інституційне право вимоги не здійснювати певні дії. Домагання на вчинення будь-яких дій може розглядатись як право у тому випадку, якщо це домагання інтерпретується свідомістю адресатів як нормативно-інституційне й таке, що породжує обов'язок здійснення (нездійснення) певних дій, що корелятивні цій правоможності. Ніхто з учасників такої взаємодії не має *автономію самозаконності*, тобто визнану можливість односторонньої дії без урахування нормативно-інституційних очікувань інших людей. Але ніхто з учасників таких відносин не може бути примушений до реалізації своїх прав, бо це цілком у компетенції самого суб'єкта (тобто у сфері його *автономії, суверенітету*)³.

Влада й право. Суб'єктивні права, включаючи права людини, слід розглядати не лише як «моральні/політичні козири» (Р. Дворкін), а й як інструменти влади. Інакше кажучи, суб'єктивні права за своєю природою нерозривно пов'язані з владою. Такий підхід докорінно відрізняється від концепції Л. Петражицького (хоча в інших аспектах його теорія є для мене визначальною). За Л. Петражицьким, суб'єктивне право є лише психічною емоцією, яка може свідомістю та уявою (внутрішнім «я» людини) приписуватися кому й чому завгодно, зокрема й неживим істотам [7, 51–52]. На противагу такому підходу, я стверджую, що суб'єктивне право за своєю природою не є щось приписуване іншому, а є внутрішнім усвідомленням (й емоційним переживанням) самого суб'єкта, належною йому можливістю діяти певним чином. Причому це усвідомлення/переживання, як було наголошено вище, корелює з усвідомленням/переживанням інших суб'єктів визнавати цю поведінку як таку, що є пріоритетною щодо власних дій та підкоряє собі дії всіх інших суб'єктів. Таке керування поведінкою інших суб'єктів через вираження своєї вільної, але сумірної правоможності волі й указує на її владний та незалежний від можливого зовнішнього впливу характер.

Суб'єктивне право є можливістю реалізації власної влади як поведінки, що підпорядковує собі поведінку інших осіб. Тому будь-який суб'єкт має владу настільки, наскільки він має суб'єктивні права. Тим самим влада як комунікативне відношення відрізняється від сваволі. Сваволя є поведінкою/дією, що підкоряє собі (впливає на) поведінку інших суб'єктів не на підставі права, а на основі насильства й безправ'я.

¹ Мораль виникає у результаті взаємодії, проте для її реалізації взаємодії не потрібно (найчастіше).

² Порівняйте: «Особи, що перебувають у правовідносинах одна з одною, реагують саме на обопільні домагання. У правовій спільноті обов'язки однієї особи виникають лише внаслідок домагань, які може пред'явити їй інша особа» [6].

³ Легко помітити, що тут ми маємо справу з публічною легітимністю, яка імпліцитно будується на принципі сумісності таких дій із загальним законом. Держава, як правило, опосередковує таку діяльність своїми офіційними текстами, але право створюють не тексти, а акти легітимації й комунікативної взаємодії.

Правосуб'єктність як природне право. Суб'єкт права має такі первісні можливості, які не можна від нього відняти без того, щоб у цьому випадку не ліквідувати саме уявлення про суб'єкта (саму можливість його існування). До таких можливостей (первісних прав) відноситься право на визнання *особистості* носія прав (передусім людини й різних форм об'єднання людей) як особистості правосуб'єктної. Визнання особистості означає визнання її самості (самостійності, свободи самовизначення, відповідальності за вчинені дії, гідності). Лише визнання цих підстав для вільних дій породжує саму можливість взаємодії.

Такий підхід до суб'єкта як комунікативного діяча руйнує сформовані в науці права стереотипи, що визнають суб'єктами права неживих істот, предмети матеріального світу, вигаданих істот тощо. Для такого висновку є незаперечні підстави: 1) право конструює, конститує й регулює відносини між людьми. Жодне явище, яке не має відношення до людини та її поведінки, не може називатися правом; 2) регулювання у правовому сенсі – це вплив на поведінку суб'єкта, що створює для нього певні межі; отже, впливати можна лише на того, хто здатний до сприйняття такого впливу, тобто має здатність до особистісного й діяльного існування (розумність та свободу волі). Розумність репрезентує себе через знаково-символічні системи. Це означає, що право можливе лише як комунікативна система, яка визначає текстуальні (знакові) відносини між суб'єктами. Право не існує між об'єктами – наприклад, предметами матеріального світу, – але право існує між суб'єктами з приводу об'єктів матеріального світу.

До поняття суб'єкта права. Чи можна розглядати суб'єкта права як бенефіціарія, виправдовуючи тим самим «пасивну» конструкцію суб'єкта, позбавленого активної, діяльної основи (ембріони, тварини, майно, юридичні особи, держава та ін.)? Звісно, такі уявлення про суб'єкта будуть некоректними в теоретико-правовому сенсі саме внаслідок властивої праву суб'єктно-особистісної, тобто комунікативної, природи. Матеріальні предмети чи біологічні істоти, позбавлені комунікативно-особистісної основи, завжди виступають об'єктами правових відносин. Лише здатність породжувати й розуміти правові тексти, включаючи тексти, що характеризують праводомагання, може свідчити про наявність суб'єкта права й можливості буття права як такого. Саме тому ні малолітній, ні ембріон, ні душевнохворий суб'єктивних прав не мають, хоча ці права можуть за ними закріплюватися законодавцем та психологічно «приписуються» їм іншими суб'єктами (про що писав, зокрема, Л. Петражицький) навіть за відсутності законодавчого закріплення. Можлива й «реалізація» таких прав через виконання щодо таких «суб'єктів» корелятивних обов'язків відповідними контрагентами¹.

¹ Прагнення приписати права ембріонам, малолітнім, душевнохворим, тваринам та іншим істотам, об'єктам (наприклад, природі) й навіть поняттям (наприклад, майбутнім поколінням) пояснюється тим самим почуттям вродженої емпатії, що пов'язує всіх людей, змушуючи олюднювати ті об'єкти навколишнього світу, які мають з людиною схожі риси. Наділення правами у цьому випадку розглядається як визнання цінності такого правового об'єкта й як засіб його захисту, адже права завжди відсилають до правового суб'єкта й до його суверенітету. Натомість відсутність правосуб'єктності у таких об'єктів не заперечує їх особистісних якостей взагалі. І в ембріоні, і у малолітньому, і в душевнохворому можна й слід бачити моральних (і духовних) особистостей, що передбачає їхню гідність та можливість спілкування

Суб'єктивне право є складною конструкцією, що складається із віртуальних (когнітивних) та актуальних елементів. Можна сказати й так, що суб'єктивне право постає як результат комунікації суб'єктів, одні з яких виступають творцями й носіями правових імперативних текстів, а інші – їх інтерпретаторами. Наприклад, суб'єктові А належить право вимоги до В зі сплати взятої в борг суми С. Як і будь-яке суб'єктивне право, це право передбачає свідомий вибір із декількох можливостей. Саме наявність такого, нормативно обґрунтованого, вибору варіанта поведінки та можливість його легітимної реалізації владним чином, тобто незалежно від волі та бажання іншої сторони – носія правового обов'язку, – відрізняє суб'єктивне право від свавілля або моральних відносин. Це, зокрема, означає, що А може як вимагати повернення боргу, так і відмовитися від такої вимоги й пробачити борг (відмовитися від вимоги виконати обов'язок). І в тому, і в іншому випадку обраний варіант поведінки репрезентується зобов'язаному суб'єктові В у вигляді знаково-символічної системи, тобто у вигляді тексту. Носій суб'єктивного права повинен реалізувати/продемонструвати обраний варіант поведінки через текст. Такий текст може бути як усним, так і письмовим, а у певних випадках виражений за допомогою знаково-символічної форми смисл відмови від вимоги сплатити С матиме неперед'явлення А відповідної вимоги до В, тобто текстом буде сама поведінка уповноваженого у вигляді мовчазної відмови від пред'явлення вимоги (непред'явлення вимоги А до В інтерпретується як В, так і будь-яким зовнішнім спостерігачем, як відмова від вимоги С).

Здавалося б, інакшою є ситуація з обов'язками, що існують у публічному праві. Адже в цьому випадку, по-перше, важко визначити суб'єкта вимоги, а по-друге, суб'єкт вимоги/правоможності позбавлений можливості вибору варіанта поведінки, зокрема, він позбавлений можливості відмови від своєї вимоги. Наприклад, громадянин має обов'язок сплачувати податки державі. Хто тут виступає уповноваженою суб'єктом – суб'єктом вимоги – й як ця вимога текстуально виражається? Очевидно, що наявність такої правоможності, як і наявність самого обов'язку, «виводиться» суб'єктом – громадянином – із відповідних текстів (тексту Конституції, Податкового кодексу та ін.). Тут право вимагати сплати податків «приписується» суб'єктом державі загалом як основному «текстовідправникові». Надалі така вимога може актуалізуватися (у разі несвоєчасної сплати податку) в конкретну вимогу судді, а згодом і судового виконавця.

Суб'єктивне право включає в себе як процедури «приписування» прав та обов'язків, так і наявність текстопороджувальної волі особистості людини. Саме в цьому сенсі людина є первинним суб'єктом права. Наприклад, сказати, що спляча людина має суб'єктивне право керувати фірмою, керувати автомобілем, голосувати на виборчій дільниці, вільно висловлювати свої думки з питань життя країни тощо, можна лише в тому сенсі, що такі суб'єктивні права наша свідомість приписує цій людині на основі відомих нам раніше фактів. Це пов'язано з феноменом самого правового тексту, що здатен «жити» в певній незалежності

з такими особами, але не на правовому рівні, а на рівні моральних, дружніх і навіть любовних відносин. Відсутність суверенітету у таких осіб не виключає суверенних обов'язків щодо них інших суб'єктів. Ці обов'язки покликані захистити цілісність таких осіб і забезпечити їх нормальний розвиток. Суверенність таких обов'язків означає, що суб'єкт не може за своєю волею змінити їх або відмовитися від них (що можна зробити в разі договірних обов'язків), а також те, що вони будуть виконані.

від свого творця, створюючи часом ефект віртуального права. Про такий казус писав свого часу Є. Трубецької, описуючи випадок, коли людина фактично померла, проте люди, що її оточували, не знаючи про її смерть, продовжували визнавати її суб'єктивні майнові права¹. Щось подібне відбувається й зі сплячою людиною. Адже ніхто не може гарантувати того, що з цією людиною уві сні не відбудеться інсульт, у результаті якого сплячий узагалі не зможе прийти до тями й залишиться у комі. Казати про таку людину, що в неї є право керувати автомобілем, так само як і всі інші права, можна лише на рівні віртуального права або абстрактної правоздатності, що трансформується у реальне право тільки за наявності дієздатності, тобто здатності бути розумною й керованою собою людиною (й – у цьому сенсі – сувереном).

Така взаємодія є необхідною формою відносин між людьми, що дає можливість задовольняти необхідні інтереси як самих комунікантів, так і суспільства загалом. Цими передумовами зумовлюється й поняття суверенітету.

Причому в цю «спільну справу» залучені не лише громадяни якоїсь однієї держави, а й усі люди, що здатні вступати між собою в комунікативні відносини, й усі держави, які, по суті, представляють не державний апарат, а саме цих людей. Будь-який член правової спільноти має право на визнання власної правосуб'єктності, тобто визнання за ним необхідного набору прав і свобод, без яких його існування як самостійного суб'єкта є неможливим. Для цього, однак, необхідно визнання рівної правоздатності всіх інших суб'єктів правової комунікації. Той, хто здатен взаємодіяти, має рівну з іншими комунікативну компетенцію (без цього неможлива саме правова взаємодія). У цьому (правовому) сенсі людина є особою *суверенною* остільки, оскільки ніхто не має права відчуження в неї її споконвічних властивостей, які роблять її суб'єктом-особистістю. Крім того, жодна особа/суб'єкт права не може використовувати належні їй можливості правосуб'єктної особи для порушення прав та свобод інших суб'єктів, адже в цьому випадку вона втрачає підстави для визнання власної правосуб'єктності. Отже, людина як істота *суверенна за правовою природою* має не лише права, а й обов'язки, адже можливості її поведінки щодо інших суб'єктів нормативно обмежені (що, звичайно, не заважає фактичному порушенню цих меж та утвердженню власної самодостатності свавільним проявам сили через применшення прав інших).

Отже, саме існування суб'єкта права передбачає його організацію на двох онтологічних рівнях: 1) на рівні самоорганізації та 2) на рівні організації відносин з іншими суб'єктами. Обидва рівні вкрай необхідні для того, щоб просто бути суб'єктом права. На першому рівні суб'єкт досягає самоідентичності, тобто здатності виступати як єдине ціле й управляти собою. У випадку з суб'єктом-людиною це означає, що людина виступає як особа, здатна зрозуміти сенс адресованих їй нормативних настанов та діяти відповідно до них. У випадку зі склад-

¹ «Оскільки закон визнає й охороняє права зародка, останній тим самим визнається суб'єктом права. Але якщо так, то, виходить, суб'єктом права може бути ще не народжена особа... Відомий повітроплавець Андре, який вирушив відкривати Північний полюс, можливо, давно спочивав на дні Льодовитого океану, коли право ще продовжувало визнавати суб'єкта прав Андре, визнавало його шлюбні, майнові та інші права, доки не закінчився встановлений французьким законом термін безвісної відсутності. Отже, суб'єкт права й жива особа, що фізично існує, не збігаються між собою» [8, 11].

ноорганізованим суб'єктом (колективним) це буде означати, що такий суб'єкт (через варіанти своєї персоніфікації) встановлює загальні правила поведінки для суб'єктів, що утворюють його «тіло». Інакше правосуб'єктність такої особи є просто неможливою. Їй лише так вона отримує можливість самостійно діяти відповідно до правових приписів та виступати як особа (розпоряджатися собою). Тобто й у цьому випадку йдеться про самоідентифікацію.

Наприклад, якщо у державі ніхто не підкоряється єдиним і встановленим державою правилам, то існування держави як суб'єкта права неможливе. Проте оскільки держава сама складається із суб'єктів права, то її правоможності не можуть (виходячи з ідеї права) зачіпати самоідентичність цих суб'єктів і вторгтися в зону їх власної правосуб'єктності (що визначається не державою, а самою онтологічною будовою суб'єкта). Звідси можна зробити висновок, що поняття суверенітету, узурповане державою, насправді має означати лише дієздатність будь-якого суб'єкта права й заборону на будь-яке свавільне втручання в цю сферу.

Суверенітет особистості. Людина належить самій собі. Кожна людина користується повним і винятковим правом використання себе та своїх можливостей і не зобов'язана надавати ніякі послуги або продукти будь-кому іншому, якщо вона не домовлялася їх надавати (Г. Коен). Як стверджують лібертаріанці, суверенні особистості – це люди, що мають розум, у яких є найвища влада (суверенітет) над власним вибором, які не перебувають під впливом сил, що ними керують, і при цьому не порушують прав інших.

Проте було б помилкою думати, що такий підхід притаманний виключно лібертаріанцям. Щоб розвіяти це упередження, звернемося до думок російського мислителя І. Ільїна [9, 156]. Завдання нормальної правосвідомості, за І. Ільїним, полягає у тому, аби звільнити себе від рис раба. Справжнє самоврядування виростає лише з глибини волі, що є свobodною й поважає себе. Цінність, що лежить в основі природного права, визначається ним як гідне, внутрішньо-самостійне й зовнішньо-вільне життя всієї множини індивідуальних духів, що становлять людство. Таке життя І. Ільїн характеризував як рівновагу, баланс суб'єктивних домагань, але не як їх фактичну рівність. Рівновага «суб'єктивних кіл, що мають домагання», має бути «мирною та організованою» й забезпечувати кожному однакову можливість духовно гідного життя. Причому порушення цієї рівноваги є можливим, проте тільки «у бік справедливості». Мислитель був упевнений, що природне суб'єктивне право належить кожній людині, якою б вона не була малою, хворою чи поганою. Згідно з цим поглядом людство постає у вигляді безлічі суб'єктивних природно-правових кіл. Периферична взаємодія й корелятивність цих кіл перетворюють їх на систему природно-правових «значень» і «розмежувань». У результаті все людство, як вважав І. Ільїн, бере участь у цій системі, незалежно від державних кордонів та чинного позитивного права. Таку систему мислитель називав системою «духовно-природної кореляції», системою «загальнолюдського духовного братства й природної рівності». Визнання такого природного права за кожною людиною утверджує основу правового обов'язку й правової рівності в житті людей. Люди не рівні одна одній ні тілом, ні душею, проте вони рівні за своїм правом на гідне життя.

Фактично І. Ільїн пропонував програму аналітичного висновування усього набору природних суб'єктивних прав та обов'язків зі сформульованої ним аксіо-

ми людської гідності. Їх сукупність і слід, на думку філософа, називати природним правом. Причому він вважав, що якщо ідеї природного права «нормативно сформулювати», то можна говорити й про природне право в об'єктивному сенсі. Учений зазначав, що таке право не може бути відбите в різних наявних законодавствах, проте воно повинне, за задумом І. Ільїна, становити «духовно правильну підставу для будь-якого законопроекту» [10, 817–818].

Якщо ж звернутися до розроблених І. Ільїним аксіом правосвідомості, то легко побачити в них прообраз того комунікативного праворозуміння, із яким я й пов'язую ідею «суверенітету особистості». Науковець, наприклад, пише про необхідність духовного самоутвердження, без якого немислимі ні боротьба за право, ні політичне самоврядування, ні національна незалежність. Саме усвідомлення в собі духовної основи змушує цінувати право як необхідну форму духовного життя, дорожити їм та дотримуватися його приписів. Це ж почуття викликає усвідомлення своєї відповідальності, а «взаємність обов'язків і повноважень, взаємний зв'язок правових осередків <...> і солідарність усіх у ставленні до єдиного й загального правопорядку <...> – викликають <...> у душі непохитну волю й живу готовність до дотримання своїх обов'язків» [9; 318]. І. Ільїн тонко підмітив, що людина, яка поважає себе лише тому й лише остільки, оскільки її поважають інші, – по суті, себе не поважає. Її з'їдає почуття власної малоцінності, марнославство й жадоба зовнішнього успіху. Й якщо цей успіх проходить, вона перестає відчувати свою духовну гідність. Така людина поступово набуває душевного складу раба, для якого зовнішній бунт є єдиною можливою формою протесту.

Автономія, або самозаконність, свобода є другою аксіомою правосвідомості. Духовна гідність передбачає можливість визначати себе й керувати собою. Керувати собою означає самостійно визначати свої дії, вибирати свої життєві змісти, стверджувати свою гідність, дотримуватися своїх меж, відстоювати свої повноваження й виконувати свої обов'язки. Духовне життя, за І. Ільїним, є самодіяльністю у здійсненні вищих предметних цінностей. Тому громадянин, що веде автономне духовне життя, потребує його безперешкодного зовнішнього прояву. Утім, в основі зовнішнього самовизначення людини повинна лежати духовна зрілість (ось чому звільнення від рабського стану є, на думку І. Ільїна, актом не так зовнішнім, як внутрішнім). Той політичний режим, який пригнічує автономію духу, виховує в громадянах безмовність і пасивність, що є живильним ґрунтом для всіх форм протиправної поведінки.

Взаємне духовне визнання є третьою аксіомою правосвідомості. Тут І. Ільїн аналізує безпосередньо комунікативну складову правосвідомості й права. Учений зазначає, що право кожної людини на духовно гідне життя може розглядатись як самостійний атрибут індивідуального духу, однак у реальному житті воно є зв'язком між людьми, «скріпою, що розмежує їхню спільність. Насправді право можливе лише там, де є живе відношення між людьми: право зароджується вперше як настрої волі й здійснюється вперше як відношення духу до духу. Це відношення визначається як взаємне духовне визнання» [10, 820–821]¹.

¹ Також нагадаю, що, на думку І. Ільїна, правовідносини ґрунтуються на взаємному духовному визнанні людей. Хто говорить про своє повноваження, той має на увазі відповідний йому обов'язок іншого, але визнавати за кимось правовий обов'язок можна лише визнавши його правоздатність, тобто його духовну природу. Так само говорити про свій обов'язок мож-

Суверенітет держави. Такі ж умови правосуб'єктності стосуються й держави. Держава є *суверенною* остільки, оскільки ніхто не може обмежувати право держави самостійно вирішувати питання, пов'язані з її правосуб'єктністю, із правом самостійно взаємодіяти з іншими державами, не порушуючи їхніх прав і свобод. Держава не має права діяти інакше, тобто порушувати права та свободи інших суб'єктів міжнародно-правової комунікації, саме через своєю суверенність, яка й забезпечує вільне виконання своїх обов'язків.

Отже, якщо ми розглядаємо поняття державного суверенітету як правове поняття, то ми неминуче повинні дійти висновку про те, що воно зводиться до поняття правосуб'єктності, означаючи іманентне (природне) право будь-якої держави на існування, розвиток і можливість діяти у власних інтересах, але не порушуючи інтересів та прав інших держав.

Суверен – це той, хто може самостійно приймати рішення у межах своєї компетенції, в межах своїх повноважень. Але суб'єкти мають як загальні суб'єктивні повноваження та обов'язки, так і відмінні один від одного, у зв'язку з відмінностями між суб'єктами. Вже цим визначається можливість існування суб'єктів із різними повноваженнями, частина з яких є релевантними одне одному. Ієрархія суверенітетів у державі закінчується державним суверенітетом як здатністю визначати права та обов'язки всіх суб'єктів права на своїй території, виключаючи зону їх суверенної правосуб'єктності (право належати самому собі – щодо первинних суб'єктів), і вільно реалізовувати свою правосуб'єктність у зовнішніх взаємовідносинах.

Зазначене не означає, що поняттям «суверенітет», «суверенітет держави», «суверен» не можуть надаватися інші (неправові) значення. Але в цьому випадку вони втрачають науковий сенс. Найбільш поширеними є варіанти ототожнення суверенітету з силою та владою. У цьому випадку під суверенітетом розуміють необмежену самостійність, що включає можливість застосування сили (влади) як щодо громадян своєї країни, так і щодо будь-якої іншої держави. Тому такі ознаки суверенітету, як «верховенство» державної влади та її «незалежність», часто-густо відображають саме таке розуміння її найважливішої властивості.

Однак зв'язаність держави правом має ту ж природу, що і зв'язаність правом людини. Тобто це не природна зв'язаність, заснована на якихось закономірностях матеріального, фізичного світу, а психологічна, заснована на інтелектуально-емоційному переживанні релевантними суб'єктами необхідності якихось нормативно-правових дій із боку людини або держави в одних випадках та їх неприпустимості в інших. Інакше кажучи, зв'язаність поведінки суб'єкта права і правових відносин є корелятивною взаємним нормативно-правовим очікуванням («очікуванням очікування» у термінології Н. Лумана). Проте це означає, що в їх основі лежать якісь загальні нормовстановлювальні факти, які дають можливість здійснювати правові судження й переживати відповідні імперативно-атрибутивні емоції.

Проблема самообмеження влади не стосується ні суверенітету, що ототожнюється з силою, ні суверенітету, що ототожнюється із правом. Самообмеження

на лише визнавши повноваження іншого, тобто затвердивши його правоздатність, а отже, й духовну сутність. Саме тому, як зазначає І. Гльїн, не можливі правовідносини між людьми й тваринами або речами: вони не здатні до автономного волевиявлення (див.: [10, 821–822]). Міркування є бездоганим із точки зору комунікативного підходу.

(самозобов'язування) в одному випадку означає підпорядкування загальним правилам, що установлені ззовні (міжнародною спільнотою), а в іншому – підпорядкування власним правилам, що не спираються на зовнішнє визнання. В обох випадках суб'єкт (як фізична особа, так і держава) має фактичну можливість порушити взяте на себе зобов'язання, тобто продемонструвати той варіант «суверенітету», який ототожнюється із силою як фактичною можливістю діяти за власною сваволею. Але як у випадку з фізичною особою, так і у випадку з державою, дії, що порушують установлені норми, сприймуться членами правової спільноти як правопорушення й будуть підставою для застосування відповідних дій.

Очевидно, що людина, яка вважає себе сувереном, що стоїть над правом, і на цій підставі здійснює дії, заборонені в державі під загрозою кримінального покарання, не зможе знайти в очах суспільства виправдання своїм діям посиланням на свій суверенітет. Так само й держава, яка пояснює своїм суверенітетом небажання підкорятися нормам міжнародного права, є правопорушником з точки зору учасників правового спілкування.

Як і право, суверенітет не може розумітись як абсолютна й свавільна влада держави, бо такої влади не існує в соціальній природі (соціальному світі). Як неодноразово підкреслював Г. Кельзен (маючи на увазі «абсолютистське» трактування суверенітету як уседозволеності), «суверенітет однієї (тобто власної) держави виключає суверенітет усіх інших держав» [11, 418]¹.

Генезис поняття суверенітету. Суверенітет є не споконвічною ознакою й властивістю держави, а теоретичною, політичною, лінгвістичною та правовою конструкцією, що має очевидну комунікативну спрямованість. У певному сенсі суверенітет був «винайдений». Коли в XI ст. Ж. Боден увів поняття суверенітету, він мав на увазі верховну й абсолютну владу сюзерена на відміну від обмеженої та підпорядкованої влади васалів. Але він не трактував суверенну владу як владу, що сама не має обмежень, яка нікому й нічому не підкоряється. Абсолютна влада, що, здавалося б, є необмеженою за визначенням, у мислителя виявляється парадоксальним чином обмеженою. Ж. Боден, наприклад, писав про те, що абсолютна влада державців та суверенних володарів не поширюється на закони Бога й природи. «Якщо ми скажемо, що абсолютну владу має той, хто не підкоряється законам, то на всьому світі не знайдеться суверенного державця, адже всі державці на Землі підпорядковані законам Бога й природи та багатьом людським законам, що є спільними для всіх народів» [13, 335]. За Ж. Боденом, суверенна влада виявляється нерозривно пов'язаною з правом у його природно-правовій інтерпретації, а сам суверенітет постає як сукупність публічно-правових повноважень. Призначення і зміст суверенної влади мислитель пояснює так: «Необхідно, щоб суверени підпорядковувалися велінням інших людей і щоб вони могли надавати закони підданцям і скасовувати, позбавляти чинності непотрібні закони, замінюючи їх іншими, чого не може здійснювати той, хто підпорядкований законам і людям, які мають право йому наказувати» [13, 335].

¹ Порівняйтете: «Саме поняття міжнародного права як сукупності норм поведінки, що є обов'язковими для держав, безвідносно до їхнього внутрішнього законодавства, включає в себе ідею їх підпорядкування міжнародному праву й робить неможливим визнання їх домагань на абсолютний суверенітет у міжнародній сфері» [12, 134].

Поняття суверенітету, по суті, мало на меті розмежування публічного й приватного права, конституюючи саме поняття держави як суб'єкта публічного права. Неможливо бути суб'єктом права, не маючи певні правоможності в певній галузі людських відносин. Така постановка питання не лише не применшувала правоздатності інших суб'єктів, а й прямо цю правоздатність передбачала. Ще до Ж. Бодена було добре відомо, що будь-який сюзерен є не абсолютним володарем, а лише верховним володарем у межах своїх повноважень, за які його влада не поширюється. Недарма відомий вислів того часу «васал мого васала – не мій васал» відноситься саме до сюзерена, підкреслюючи відносність (обмеженість) його влади. Інакше кажучи, не лише сюзерен (суверен у галузі публічного права), а й кожний суб'єкт права загалом має абсолютну владу, або суверенітет, але *тільки у своїй царині, що окреслена межами його правоможностей*. Звідси виникає й відоме твердження, зафіксоване в кутюмах Бовези: «Кожний барон є сувереном у своїй баронії». При цьому «король є сувереном над усіма й на підставі свого права охороняє усе своє королівство» [14]. Мати право й означає можливість вільно діяти в межах своїх повноважень і зобов'язувати інших визнавати й підкорятися цій свободі. Якби права, що належать суб'єктові, хтось міг би безкарно (за правом) порушувати, то самого суб'єктивного права не було б. Право за своєю природою є те, що непорушне з точки зору вимоги належного й не може бути скасовано з тих самих позицій. Тому фактичне порушення або скасування права завжди й сприймається як безправ'я, правопорушення, якщо тільки сама можливість такого обмеження або скасування права не була передбачена правом для виняткових випадків.

Поняття суверенітету держави з позиції комунікативного підходу.

Саме виникнення поняття суверенітету було обумовлене прагненням позбутися небажаних утисків та обмежень у свободі політичного управління й затвердити право на самостійність дій. Визнання суверенітету держави означає *визнання її прав*, тобто визнання *правосуб'єктності держави*. Поза правом поняття суверенітету втрачає будь-який сенс. Концепт суверенітету легітиміє дії держави. Навіть держава, яка здійснює свавільне насильство й не зважає ні на яке право, потребує конструкції суверенітету хоча б для виправдання власного «права» діяти свавільно.

Самостійність держави і державний суверенітет є речами взаємопов'язаними, але не тотожними. Самостійність має декілька конотацій. По-перше, з нею пов'язують саму можливість приймати рішення й діяти на цьому ґрунті. Самостійність у цьому сенсі є властивістю «самості», тобто здатності бути особистістю, особою, суб'єктом права. Відсутність самостійності у цьому сенсі означає відсутність дієздатності й ставить під сумнів, власне, правосуб'єктність. По-друге, самостійність може розумітись як здатність і можливість приймати такі рішення, які відповідають інтересам суб'єкта й виражають його волю. Можлива й третя конотація, коли під самостійністю розуміється така поведінка суб'єкта, яку він здійснює не беручи до уваги будь-які раціональні чи інші аргументи, заради здійснення самого принципу незалежності, що розуміється як вища цінність.

Держава отримує суверенітет тоді, коли стає суб'єктом права, тобто отримуючи правоможності, зв'язуючи себе правом, діючи відповідно до прав та обов'язків, а втрачає його – вибуваючи з правового спілкування із будь-яких різних підстав. У цьому сенсі суверенітет або є, або його немає, тобто не можна

бути суб'єктом права більшою чи меншою мірою, наполовину чи на третину. Цим визначається наявність у всіх суб'єктів однакового (рівного) основного правового статусу. Але суб'єкти-держави (як і всі суб'єкти права) можуть мати неоднакові права та обов'язки (мати різні індивідуальні правові статуси), тобто відрізнятися різним обсягом суверенітету, зокрема й через накладення на них «зовнішніх» (міжнародно-правових) санкцій.

У контексті цієї проблематики закономірно виникає запитання про те, чи може держава, спираючись на доктрину суверенітету, діяти у виняткових ситуаціях (надзвичайного стану, за К. Шміттом) не на підставі права? Звісно ж, що і в цьому випадку (дії в умовах надзвичайного стану) держава не вийде за межі права, тільки повинно йтися не про позитивне міжнародне чи національне право, а про право «природне», що впливає з необхідних умов збереження правосуб'єктності. Право на самозбереження (включаючи самозахист) є тією необхідною умовою правосуб'єктності, без якої неможливим є право як таке. Тобто суверенітет і в цьому випадку залишається виключно правовим поняттям. При цьому збереження правосуб'єктності держави не скасовує аналогічних прав інших суб'єктів, і можливі колізії мають вирішуватися з урахуванням інтересів усіх суб'єктів.

Суверенітет як поняття політичне. Суверенітет часто-густо плутають із міццю і силою держави, вважаючи, що лише могутня й озброєна «до зубів» держава має суверенітет. Тут суверенітет трактується у силовому, потестарному сенсі; під ним розуміють фактичну можливість нав'язувати іншим свою волю, не зважаючи ні на що, зокрема й право. Насправді будь-яка держава, якою б карликовою вона не була, має суверенітет, якщо вона є суб'єктом права й за нею визнається її правосуб'єктність, яку вона здатна реалізовувати. Економічна, політична, ідеологічна й будь-яка інша форма залежності однієї держави від іншої применшує суверенітет держави у тому сенсі, що веде до обмеження можливості ефективно й самостійно використовувати належні їй права та виконувати обов'язки. Ослаблення державної влади цілком можливе, так само як можлива неефективна діяльність держави, як можлива поява загрози її розпаду. Але поки існує правосуб'єктність, існує й суверенітет. Ефективний же прояв суверенітету передбачає активне (в межах права) використання власних прав і дотримання суверенних обов'язків. Боротьба за свої права (у межах правового поля) є найбільш ефективним засобом зміцнення державного суверенітету. Лише у цьому сенсі можлива боротьба за суверенітет та його захист. Утім, зміцнення державного суверенітету (в комунікативному сенсі) залежить, врешті-решт, від зміцнення суверенітету особистості, й саме суверенітет особистості є основою державного суверенітету.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Поляков А. В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода / А. В. Поляков. – 2-е изд. – М. : Проспект, 2016. – 832 с.
2. Поляков А. В. Коммуникативное правопонимание / А. В. Поляков. – СПб. : Алетейя-Пресс, 2014. – 575 с.
3. Яценко А. С. Философия права Владимира Соловьева. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства / А. С. Яценко. – СПб. : Алетейя, 1999. – 252 с.

4. Cotterrell R. A Legal Concept of Community / R. Cotterrell // *Canadian Journal of Law and Society / Revue Canadienne Droit et Société*. – 1997. – № 12. – Р. 80–81.
5. Ван Хук М. Право как коммуникация / М. Ван Хук ; пер. с англ. – СПб. : Издательский дом С.-Петерб. гос. ун-та, ООО «Университетский издательский консорциум», 2012. – 288 с.
6. Хабермас Ю. Концепт человеческого достоинства и реалистическая утопия прав человека / Ю. Хабермас // *Вопросы философии*. – 2012. – № 2.
7. Поляков А. В. Права человека в контексте «петражицкианской» перспективы / А. В. Поляков // *Правоведение*. – 2016. – № 1. – С. 46–61.
8. Трубецкой Е. Н. Лекции по энциклопедии права / электронный ресурс, подг. по печ. изд. 1917 г. Цит. по: Гаджиев Г. В. Русская философия права В. В. Бибикина / Г. В. Гаджиев // *Российский ежегодник теории права*. – 2011. – № 4. – С. 9–34.
9. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин // *Собрание сочинений* : в 10 т. – М. : Русская книга, 1994. – Т. 4. – С. 149–414.
10. Поляков А. В. Естественнo-правовая теория И. А. Ильина / А. В. Поляков // Козлихин И. Ю., Поляков А. В., Тимошина Е. В. *История политических и правовых учений* : учеб. – 2-е изд. – СПб., 2015. – С. 813–822.
11. Кельзен Г. Чистое учение о праве / Г. Кельзен ; пер. с нем. М. В. Антонова и С. В. Лезова. – 2-е изд. – СПб., 2015. – 542 с.
12. *Оппенгейм Л.* Международное право / Л. Оппенгейм. – М., 1948. – Т. I. Мир. П/т. 1. – 408 с.
13. Боден Ж. Шесть книг о государстве / Ж. Боден // *История политических и правовых учений*. – Ч. 1. Зарубежная политико-правовая мысль. – Воронеж, 2000. – С. 332–338.
14. *Кутюмы Бовези.* Гл. 34. О суверене. § 1043 // http://www.vostlit.narod.ru/Texts/Dokumenty/France/XIII/1280-1300/Kutyumi_Bovezi/text.htm.

REFERENCES

1. Polyakov A. *Obschaya teoriya prava: problemyi interpretatsii v kontekste kommunikativnogo podhoda* [General theory of law: problems of interpretation in the context of the communicative approach], Moscow, 2016.
2. Polyakov A. *Kommunikativnoe pravoponimanie* [Communicative understanding of law], Saint Petersburg, 2014.
3. Yaschenko A. *Filosofiya prava Vladimira Soloveva. Teoriya federalizma. Opyit sinteticheskoy teorii prava i gosudarstva* [Vladimir Solovyov's philosophy of law. Theory of federalism. The experience of the synthetic theory of law and state], Saint Petersburg, 1999.
4. Cotterrell R. A Legal Concept of community, *Canadian Journal of Law and Society*, 1997, no. 12, pp. 80–81.
5. Van Hoecke M. *Pravo kak kommunikatsiya* [Law as communication], Saint Petersburg, 2012.
6. Habermas J. *Kontsept chelovecheskogo dostoinstva i realisticheskaya utopiya prav cheloveka* [The concept of human dignity and the realistic utopia of human rights], *Voprosyi filosofii*, 2012, no. 2.
7. Polyakov A. *Prava cheloveka v kontekste «petrazhitskianskoy» perspektivy* [Human rights in the context of the «Petrazyckian» perspective], *Pravovedenie*, 2016, no. 1, pp. 46–61.
8. Trubetskoy E. *Lektsii po entsiklopedii prava* [Lectures on the encyclopedia of law], cited by: Gadжиеv G. *Russkaya filosofiya prava V. V. Bibihina* [Russian philosophy of law of V. V. Bibikhin], *Rossiyskiy ezhegodnik teorii prava*, 2011, no. 4, pp. 9–34.

9. Ilyin I. O suschnosti pravosoznaniya [About the essence of conscience of law], *Sobranie sochineniy*, Moscow, 1994, vol. 4, pp. 149–414.
10. Polyakov A. Estestvenno-pravovaya teoriya I. A. Ilina [I. Ilyin's natural law theory], *Istoriya politicheskikh i pravovyih ucheniy*, Saint Petersburg, 2015, pp. 813–822.
11. Kelsen H. Chistoe uchenie o prave [Pure theory of law], Saint Petersburg, 2015.
12. Oppenheim L. Mezhdunarodnoe pravo [International law], Moscow, 1948, vol. 1.
13. Bodin J. Shest knig o gosudarstve [Six books of the Commonwealth], *Istoriya politicheskikh i pravovyih ucheniy. Hrestomatiya*, Voronezh, 2000, ch. 1, pp. 332–338.
14. Coutumes de Beauvaisis, ch. 34, § 1043. URL: http://www.vostlit.narod.ru/Texts/Dokumenty/France/XIII/1280-1300/Kutyimi_Bovezi/text.htm.

Поляков А. В. Права людини та суверенітет держави у світлі комунікативного підходу до права

Анотація. Автор статті захищає тезу, згідно з якою суверенітет, який розуміється як правове явище, являє собою правосуб'єктність, тобто праводієздатність суб'єкта права – його здатність самостійно реалізовувати належні йому права та обов'язки. Як людина має суверенітет остільки, оскільки вона має права та обов'язки й здатність самостійно їх реалізовувати, так і держава має суверенітет остільки, оскільки має публічні права й може їх самостійно реалізовувати. Суверенний суб'єкт є головною умовою існування права, зокрема й права міжнародного. Однак поняття суверенної особистості передбачає визнання інших суверенних особистостей і взаємодію між ними. Отже, суверенітет як правове поняття передбачає визнання суверенітету іншого й комунікативну взаємодію між суверенами на основі взаємних прав та обов'язків. Природною й необхідною основою для повноцінної правової комунікації є визнання людини сувереном, тобто праводієздатною особою, яка належить сама собі. Визнання права людини розпоряджатися собою є наріжним каменем існування самого права й нормальної (правової) держави.

Ключові слова: права людини, суверенітет держави, суверенітет особистості, комунікативна теорія права, свавілля влади, правосуб'єктність.

Поляков А. В. Права человека и суверенитет государства в свете коммуникативного подхода к праву

Аннотация. Автор статьи защищает тезис, согласно которому суверенитет, понимаемый как правовое явление, представляет собой правосубъектность, то есть праводеепособность субъекта права – его способность самостоятельно реализовывать принадлежащие ему права и обязанности. Как человек обладает суверенитетом постольку, поскольку он обладает правами и обязанностями и способностью самостоятельно их реализовывать, так и государство обладает суверенитетом постольку, поскольку обладает публичными правами и может их самостоятельно реализовывать. Суверенный субъект является основным условием существования права, в том числе права международного. Однако понятие суверенной личности предполагает признание других суверенных личностей и взаимодействие между ними. Таким образом, суверенитет как правовое понятие предполагает признание суверенитета другого и коммуникативное взаимодействие между суверенами на основе взаимных прав и обязанностей. Естественной и необходимой основой для полноценной правовой коммуникации является признание человека сувереном, то есть праводееспособным лицом, принадлежащим самому себе. Признание права человека распоряжаться собой является краеугольным камнем существования самого права и нормального (правового) государства.

Ключевые слова: права человека, суверенитет государства, суверенитет личности, коммуникативная теория права, произвол власти, правосубъектность.

Polyakov A. Human Rights and Sovereignty of the State in the Light of the Communicative Approach to Law

Summary. The author defends the thesis that a sovereignty, understood as a legal phenomenon is a phenomenon inherent in the concept of the subject of law and

represents the ability to independently realize belonging to him the rights and duties. As a person has sovereignty insofar as it has the rights and duties and the ability to realize them on their own, and also the state has sovereignty insofar as the state has public rights and can realize them independently. Sovereign of the subject is the basic condition for the existence of law, including international law. However, the notion of a human sovereign involves the recognition of other sovereign personalities and the interaction between them. Thus, sovereignty is a legal concept that involves the recognition of the sovereignty of the other and communicative interaction between sovereigns based on mutual rights and duties. Natural and necessary basis for the for complete legal communication is recognition of human as sovereign, that is a person with rights and duties and belonging to himself. The recognition of the human right to dispose of themselves is the cornerstone for the existence of law itself and normal (legal) state.

Key words: human rights, state sovereignty, human sovereignty, communicative theory of law, arbitrary power, personality.